

BERTHA ZOLTÁN (1955) Debrecen

BERTHA ZOLTÁN

A misztikus szentség lelki csúcsai

Gárdonyi és az Isten rabjai

„Hajh, de bűneink miatt” – halljuk a katartikus önbírálat (sóhajos keserűségében is lélektisztító) igazságát felhangzani nemzeti imádságunk igei vétetésű és mélységű szentenciájában. A személyes bűnvallás és bűnbánat költői kifejezésének (Balassitól Adyig – amiként azt Makkai Sándor ékesen bizonyította) és a kollektív önostorozásnak (a tatárjárás kori siralmas énektől Adyn át Szilágyi Domokosig és tovább) egészen kolosszális (és világgkulturális kontextusokban is unikális) hagyománya tornyosult fel a magyar irodalomban egy ezredév alatt. A méltó emberi és magyar létezésre, otthonosságra, a népek közötti elemi egyenjogúságra és önelvűségre vágyakozás lelki konvulziói a gyakran végletes önmarcangolás és a kivándó dignitás szét- vagy összehullámzó érzelmi örvényeit kavariják föl. Ennek morálantropológiai lényegét Németh László úgy foglalta össze, hogy az önkritikus „kiválóbb magyar a nemzeti bűnök feltépésével, egy kollektív sebszaggatással kezdi”. Annak a gyökeres keresztény szellemiségnek a jegyében, amelyről Erdélyi János azt állította, hogy „nemzetiségünk valaha mélyen egybe volt forrva a vallással”, és Szerb Antal, hogy „kereszténynek lenni és magyarnak lenni csaknem ezer éven át teljesen egyet jelentett”, Mécs László, hogy „Egy legyen a magyar s egy a keresztény”, Czine Mihály pedig, hogy „kereszténység és magyarság – a katolikusok kereszténynek, a protestánsok kereszténynek mondják magukat – már több mint ezer esztendeje szinte teljesen egyet jelent”. Kölcsey *Hymnusának* biblikus veretű önvizsgálati, szigorú bűnbánati vallomása „gyónás-mélységű, »*mea culpa*« értelmű, döbbenetes intonáció”, amely „ki mondja: a magyarság nem tudott méltón élni az Úr ajándékaival, a kereszténység erényeivel”; azaz „racionálisan is megragadhatóvá teszi, büntetésként értelmezi a kollektív személyként felfogott magyarságot sújtó történelmi szenvedést”. Ugyanakkor „a bünt és a szenvedést a bűnbocsánat fényébe állítja. A bűnbocsátás reményében ad értelmet a szenvedésnek” (állapítja meg összegzőn a *Hymnus* jelentésvilágát gazdagon feltáró, „*Nyújts feléje védő kart...*” – Kölcsey Ferenc: *Himnusz* [2020] című nagymonográfiájában Cs. Varga István).

„Hajh, de bűneink miatt / Gyúlt harag kebledben, / S elsújtád villámiddat / Dörgő fellepedben: / Most rabló mongol nyilát / Zúgattad felettünk, / Majd töröktől rabigát / Vállainkra vettünk” – sorolja a sorscsapásokat az intelmes költői igazságbeszéd, s a történelmi kataklizmákhoz vezető okok közül a legfőbb nemzeti bűnök közé tartozó gyűlölködő (bel)viszálykodást és háborúskodást, a széthúzó el-lenségeskedést domborítva ki: „Hányszor támadt tenfiad / Szép hazám, kebledre”; „Bújt az üldözött s felé / Kard nyúl barlangjában, / Szerte nézett s nem lelé / Honját a hazában.” Azt sugalmazva, nyomatékosítva, „hogy a magyarság legfőbb vétké a hazaszeretet hiánya” (Vitéz Ferenc). A „magyar sorsra és jövőre vonatkozó logikai összegzés igénye” (Jánosi Zoltán), történelmi tágassága és maga a nemzeti közösség legbelső vágyából fakadó summázatos fohászok az áldásért, a kegyelemért és a szána-lomért: megrendítő planctus és imádságos könyörgés e nép mindenkor zivataros századaiból. Kortalanul és fakulhatatlanul érvényesen – arra a tatárjárásos idősakra vonatkozóan is, amelynek kín-szenvedéseit (és az azokat megelőző vagy tetéző bűnöket, a folytonos gyűlölködés és hatalmi, testvér-harcos marakodás – és elgyengülés, anarchia, társadalmat szétziláló anómia – gyötrelmes következményeit) már a 13. században oly érzékletesen részletezte az ismeretlen magyar szerzetes költő feltehetőleg 1242-ből származó műve, a *Siratóének Magyarországról, mikor a tatárok pusztították* (*Planctus destructionis Regni Hungariae per Tartaros*) című megrendítő poémája (latinból Vas István műfordításában): „Istene a mindenségnek, / Ki megítélsz minden vétket, / A jó duskál javaidban, / S nem túrsz bán-tást bosszulatlan / Igazságod mérlegén. // Már apáink bűnben éltek, / Mi is vétkeztünk előtted, / S bű-neinknek sokasága / Mi fejünkre visszazálla / Nyomorúság idején. // Mind hanyatlunk a halálba, / Hí-res harcosok levágva, / Népünkön a rabság járma – / Mért is jöttünk a világra, / Ennyi bajra, gyászra itt?” Miközben pedig másfelől: „Erős voltál, Magyarország, / Jó szerencse ragyogott rád, / Hatalma-sabb mindeneknél, / Dicsőségben tündököltél, / Ékességben, gazdagon. // Birodalmad nagy volt, tág

volt, / Derekas volt sok királyod, / Bajnokaid vitézsége, / Tenger néped volt és béke / Mindegyik határodon.” De most: „Így jártál, mert bűnbe estél, / Úgy aratsz, amint vetettél, / Más jutalmat ne keress.” S aztán a Jeremiás siralmaihoz hasonlítható áradással megjelenített irgalmatlan szenvedésrengetegben megrázón halmozódik fel az „ős káoszba” visszahulló világ látványának minden rémsége: a vérontás, a kardra hányt, felkoncolt, majd temetetlen, oszladozó, „elrohadó” halottak „vadmadarak” széthordta csontjainak iszonyata, a „gyász-sötét” szenny és fájdalom, a sárba, porba tiportság, a védtelen meggyalázottság, a rabság és szolgaság, az elűzetés, a jajgatva menekülés összes természetes gyötrelme és borzalma. (A tomboló éhség odáig fokozódik, hogy sok „Szülő gyermekét levágja”, „Foguk, ajkuk belekékül, / Mert már emberhúst harap.”) A kíméletlenül kirabolt, bemocskolt, felégetett templomok, lerombolt falvak, kastélyok mind-mind a hajdan „édeni” virágzásban bővelkedő s most vérszomjasan letarolt, kifosztott, véginségre jutott, s a megsemmisítő döghalál martalékává vált nép tengernyi kínjáról árulkodnak. A pusztuló magyarok szörnyű sorsának fő oka pedig (mint Kölcseynél is): a temérdek bűnben tobzódás: „Nem csoda, hogy leverettek, / Halálnak prédái lettek, / Mert a köznép s a nagyobbak / Jó erkölcsöt megrontottak / S bűnben éltek mindenütt. // Kemény nyakú népség, konok, / Nem tekintett törvényt, jogot, / Esküszegők és hazugok, / Rablók, epikúreusok, / A hordó az istenük.” Az „igazság hóhéraiban”, az álnok „fennhéjázókban” és romlott „dorbézolóknak” felgyülemelő és megrázó gázság, gonoszság elnyerte tehát büntetését – a bűnhődés keservét. De a végítéletnek látszó sorscsapások özönéből végül mégis az isteni megszánásért sóhajtozó imádságos hang szakad és száll föl a siralom költőjéből (megint mint a *Hymnusban*) – a „királyi hatalommal” bíró Pantokrátort, a mindenség urát, az ellenséget elűző, könnyörülő, „üdvösség reménye” Krisztust szólítva: „Mentsd meg hát Hungáriánkat, / Kit halálos vészek hánytak, / Fojtogat a tatár nemzet – / Tedd, az égi kegyelemnek / Áradjon ránk balzsama.” S esdekelve az istenszülő Máriához is a közbenjárásért: „Kérd fiadat, szánjon minket, / Bocsássa meg bűneinket, / Hogy már több gyászt meg ne érjünk, / Engeszteld meg őt, miértünk / Könyörögj te, Szűzanya!” Hogy a békés magyar élet még egyszer földerülhessen: „Vad ellenség porba hulljon, / Ez az ország fölviduljon, / Nyíl és kopja kettétörjön, / Igaz békét magyar földön / Adjon nekünk szent fiad. // Kérésünket halld meg, Isten, / Pusztítsd ezt a rontást innen, / Tedd, hogy gyászunk véget érjen, / S fölnézzen rád jókedvében, / Ki e népből megmarad.”

S ugyancsak a 13. században (közvetlenül az apokaliptikus események után, 1243 körül) festi le Rogerius mester *Siralmas éneke* is ezeket a vészterhes idöket – szintén az önemésztő, acsargó gyűlölködést emelve ki az összeomláshoz vezető okok közül. (S őt idézve az első világháborús katasztrófát is elénk vetíti Emőd Tamás, *A régi és az új Rogerius* című – s gyűjteményes kötetében a *Bújt az üldözött* című ciklusban közölt – versében: „alattam lenn a síkon / felperzselte tartományok / vad pusztasága pírlík / a naplementi vérben”; „mi volt itt és miféle / pokol szánkája szántott / dülöt e vad vidéken?”) S amely „tatárbölgéstől” hangos, tatárdúlásos korszak megannyi historikus, lélektani, morálbölcseleti vetületét olyannyira vérbő epikai gazdagsággal, aprólékos és átfogó, önélveboncoló és létértelmező, analitikus és sorsfilozófiai mélységeket és magasságokat bejáró távlatossággal jelenítik meg a 20. század krónikás regényremekei is – Makkai Sándor dilógiája (*Táltoskirály, Sárga vihar*), Kodolányi János monumentális trilógiája (*Julianus barát, A vas fia, Boldog Margit*) vagy Pusztai János *Tatárjárás* főcím alatt közreadott regényfolyama (*Futótűz, Hamu, Parázs*). Mind-mind a magyar lét vagy nemlét dilemmái közötti őrlődés okait, okozatait, tanulságperspektíváit nyomozva, s a nemzeti megmaradás reális és metafizikai esélyeit fürkészve, kutatva – megrázó szenvedélyességgel és magasrendű intellektuális erőfeszítéssel. A pusztulás, a mégis-reményesség, az újrakezdés közelképein keresztül világítva rá a felfogható történések valóságára és a felfoghatatlan sorsbeteljesülések vagy sorslehetőségek ígérettikaira. Mint amit Kölcseynél vagy Madáchnál is az isteni, felsőbb kegyelem s az emberi belső küzdelem és bizakodás transzcendentális dimenziói jelentenek.

A fohászos hevület és a himnikus lelkület itatja át Gárdonyi Géza egyik főművét, az *Isten rabjai* (1908) című regényét is. A büntudatos és bűnbánatos önemésztés, a feltétlen bűnhődésvállalás érzülete, a jóvátételi vezeklés elszántsága, az entuziasztikus üdvösségkeresés, a misztikus életszentség elkötelezettsége és elhivatottsága, a történelmi kiengesztelődés és megbékélés iránti vágyakozás sugárzik belőle. A 20. század eleji utó- vagy újromantikus átszellemültség, az esdeklő, imaszerű átlélesültség, a lélek- és nemzetmentő szenvedély, az irgalom- és oltalomremélő bizodalom egyfajta példateremtő spirituális vagy eszményítő realizmussá nemesedik benne. A romantikus érzelmek, a nemzeti romantika üdváni meggyőződése meggyűlnek benne a finom lelki rezdül-

lésekre is fogékony, rebbenékeny lélekábrázolás érzékletességével és szemléletességével, a szecessziósan átszínezett késő romantika és a kibontakozó lélektani realizmus határvidékén elhelyezkedő elbeszélésmód övezeteiben.

•

A modern magyar nőregény egész vonulatát (Dugonics András *Etelkájától* és Kármán József *Fanni hagyományaitól* kezdődően) a különleges lelki alkatok, karakterjelenségek sokasága népesíti be. A lélektaniség árnyalatainak kibontakozása az elbeszélőmódok és a műfajpoétikai dimenziók tágulásának mértéke szerint zajlott. A változatos értékekkel felgazdagodó irodalomtörténeti folyamatok sorában Gárdonyi Géza regényművészete a sodró, kalandos, lebilincselő történetmondás olyan klasszikus remekléseit produkálta, amelyek – történelmi, társadalmi, pszichológiai, metafizikai vetületeikkel – a nemzeti önismeret kimeríthetetlen kincsesárát boltozták föl. „Nyelve mintaszerű magyar nyelv”, tiszta, mint Aranyé; a „magyar élet, magyar karakter részletmegfigyeléseit is Arany János virtuozitásával műveli. Ő is azok közé tartozik, akiknek művében a magyar föld sajátosságai mintegy múzeumszerűen megőrződnek” (Szerb Antal). Várkonyi Nándor szerint is különleges „fordulatossággal olvasztja össze a lelki és történeti mozzanatokot”; stílusában pedig, annak „tempós nyugalmaiban mindig van valami eredendő magyar íz”: „a magyar beszéd lelkét kristályos tisztán tudja visszaadni”. Ragyogó epikai cselekményszövésével, élénk és erőteljes helyzetmegjelenítő leírásokkal, érzékletes jellemábrázoló finomságokkal telítődnek tehát ezek a művek, amelyek sorában az *Isten rabjai* az egyik legkiemelkedőbb alkotás. „Népismerete, vallásos, Isten-kereső természetű, kolostorba vonzódó zárkózottsága tökéletes művészi formát talált legjobb művében, az *Isten rabjaiban*. A magyar középkor életének ez az áhítatos csöndű megelevenítése a legjobb magyar történelmi regény, ha az értéket a korrajzi hűség és az ábrázolás plaszticitása szempontjából mérjük” – állítja róla elragadtatottan ugyancsak Szerb Antal (nyilván részint talán vitathatóan). Gárdonyi maga úgy vallotta – amint azt Keller Péter, az író dédunokája gyakran emlegeti is –, hogy számára a nagy történelmi regények közül az *Isten rabjai* a legszebb, az *Egri csillagok* a legjobb, s a *láthatatlan ember* pedig a legkedvesebb. Az *Isten rabjai* lenyűgöző szépsége abból is ered, hogy a magyar sorshistória egyik kitüntetett alakját, a szépséges Szent Margitot eleveníti meg, s benne a magyarság legigézőbb lelki tulajdonságait sűríti össze a mondák és legendák elbűvölő spirituális sugallatainak környezetében. A sejtelmes és tüneményes fiatal királylány és apáca története a tatárjárás utáni nemzet magára találásának üzenetét hordozza: az útkijelölő példaadás önfeláldozó heroizmusának örök érvényű tanítását. A magyarság és a krisztusi kereszténység összetartozásának és összeforradásának olyan mintáját demonstrálja, amely a közösségi megmaradás alapfeltételeként tölti be hivatását és misszióját a mai napig. Mert a radikális Krisztus-követés az egyetlen lehetőség a túlélésre: vagyis a világi hivalkodás elutasításával az önzetlen és öntökéletesítő szereteteszmény kiteljesítése a mindennapokban, a dolgos és imádságos élet szentségének az egyedüli értékesként való felismerése és elismerése, az irányjelzőként kizárólag az Úristent tisztelő magatartásra törekvés minden történelmi megpróbáltatások, hadakozások, újrakezdések, erőgyűjtések, reménytelen nemzeti értékgyarapítások idején és akármilyen kataklizmák, viszontagságok, veszélyek, fájdalmak, traumák közepette. A Nyulak szigeti Szent Margit időtlen eszményeket és abszolút tiszta minőségeket állított élénk, makulátlansága és önfelmutató, öntanúsító példa-embersége kivételes tökélytel ábrázolja az életvilág háborgásai közül mindegyre a transzcendentális igazságokra szomjazó földi lény földöntúli arcát és jellemét. A teremtettség összes gyarlóságaival megküzdő teremtmény gyökeres esélyét a méltó életre és az örökkévalóságra csakis a megtisztító és megváltó Teremtőhöz való odafordulás szavatolhatja. A földi hatalmak horizontját eredendően meghaladó és felülmúló létszemlélet a személyes és kollektív megmaradás biztosító – még akkor is, ha a közvetlen élethelyzetekben ennek az ideálnak a tüneményes megtestesülése éppenséggel el is bizonytalaníthatja a körülötte állókat; az élet viharaiiban csatározók és gázolódnak számára ugyanis követhetetlen különcségnak, furcsaságnak, mágiusságnak (olykor még egyenesen felfoghatatlan „boszorkányságnak” is) tűnhet a relativizálhatatlan magasabb távlat, a megalkuvás nélküli létezőmód küldetéses perspektívája. A perfekcionista önfeláldozás igazhítt valósága csodálatot kelt és zavart okoz egyszerre: mások számára nem, csupán misztikusan (és felülről hittelt megajándékozott) kiváltságosoknak adatott meg tanújelként felmagasodni az emberiség előtt. S miképpen lehet-

ne a legjobb akarattal is utánozni az utánozhatatlant? Kérdéseket, kétségeket, egyszersmind titokzatos reményeket, sóvárgásokat ébreszt a tökéletesség iránt annak az eszménynek a megvalósulása, amely egyszerre jelképezi, összegzi, reprezentálja, vezérel a többiek lelkiületét és vágyait is, de amelynek közelébe kerülni mégsem lehet osztályrésze mindenkinek. A közösségével feltétlenül együtt érző, de annak szokásrendjétől egyúttal óhatatlanul elkülönülő sorsvállalás nehézsége és súlyos ambiguitása ez: folyvást inspirálni, ösztökélni a jóra, szépre, igazra – miközben maga az ihletett vállalkozás az élet viszonylagosságában sohasem érheti el teljes célját, hiszen amit képvisel, az maga a földöntúli, érzékfölötti szellemi abszolútum. A paradox magány és a feltétlen példamutatás együttes csodája és varázsa mindez: mint Szent Margit élete és halála, aki magára utalt szegénységben, elgyengültségben, követhetlenségben, életodaszánó nyomorúságban, egyben megdöbbentő fiatalságban hagyja itt az árnyékvilágot, különös tanúságtevésével mindenki ámulatát és borzongó ocsúdását, értetlenkedő elképedését vagy titokmegsejtő magába szállását váltva ki.

Árpád-házi Szent Margitot (Szent Erzsébet unokahúgát) az édesapja, IV. Béla magyar király – a „második honalapító” – az ország megmentéséért és újjászületéséért felajánlott engesztelő áldozatként (egyfajta kollektív expiació jegyében) küldi a Domonkos rendiek zárdájába, már egészen kislánykorában. Veszprémbe, majd a dunai Nyulak szigetén újonnan épített kolostorba kerül, s itt fogadják szerzetes nővérré, s itt is hal meg még a harminc évet sem megérve. Néhány esztendő múlva máris boldoggá avatják, de szentté csak a 20. század derekán. Csodatévő, jövőmondó képességeire, az ország hadviseléseit és erősödését megsegítő imádságaira bámulattal néztek és emlékeztek mindenkoron. A minden viszálykodáson felülemelkedő szeretet és önfegyelem utóélettel példaképévé vált. Szinte hihetetlen tudatossággal fogta fel küldetését már gyermeki fejjele is, s aszerint is hárította el, amikor külpolitikai kényszerok miatt és diplomáciai célok érdekében mégis inkább férjhez akarták adni a cseh, a lengyel és az Anjou királyhoz, de ő, vállalva a konfliktust is királyi családjával, megfellebbezhetetlen nemet mondott, s ragaszkodott az eredeti szándékot komolyan vevő és híven kifejező missziójához. A mindenben még túlságosan is engedelmes, emberfeletti mértéktelenséggel is mindenkit szolgálni kívánó gyermeklány magasabb rendű szakrális lelki késztetéseknek tudott eleget tenni, amikor ebben az egyben hajthatatlan és engedetlen maradt. Az isteni küldetéséhez ragaszkodott törhetetlenül, s nem mint kis királylány, hanem mint Isten rendíthetetlen szolgálója viselkedett. Ha nehezen is, de a mindezzel eleinte értetlenül szembesülő, őszintén meghökkenő családja végül beletörődött, hiszen látták, hogy ő transzcendens elkötelezettségével ha másképpen és szokatlanul is, de valóban éppen a nemzet érdekeit is szolgálja szüntelen keresztényi vezeklésével, közbenjáró könyörgéseivel és önfeláldozó példamutatásával – mintegy az „imitatio Christi” vigasztaló evilági beteljesítésével. A végül beláthatónak és feloldhatónak bizonyuló ambivalenciára így mutat rá Margit Gárdonyi regényében az édesapjával vitázva: „Emlékezzél, hogy vajon Istennek szenteltetek-e engem, vagy a cseh királynak? Isten haragja ellenünk fordul, ha kivesztek engem e szent helyről, és belöktök a krisztustalan keresztények közé.” És megvallja: „Nekem minden földi királynál kedvesebb az én tövissel koronázott királyom. Attól engem el nem tántorít se kérés, se fenyegetés.” És vádoltan is harag nélkül még ő fohászodik, könyörög környezete értelmének megvilágosodásáért és feldúlt érzelmeik megnyugvásáért, megenyhüléséért.

Margit mélyértelmű nőisége végtelen és ártatlan bájában, kedvességében, finomságában, szeretetreméltóságában, segítőkészségében, szeplőtelen fiatalos naivitásában és tisztánlátó egyeneségében nyilatkozik meg igazán. Valamiféle különlegesen bájos metafizikai szerenitás és divinális átragyogás jellemzi. Lelki nagysága a magára vállalt terhek elhordozásában, a megváltó szenvedés Szent Ágoston-i öntudatában, a szentéletűség önértékének megszemélyesítésében tetőzik. *Szent magyarság* (1936) című könyvében Sík Sándor talán a legkülönösebb, legkivételesebb Árpád-kori magyar szentnek tartja, aki a lelkiség csúcspontjára jutott: vele „új jelenség tűnik fel a magyar szellem egén, amire addig példa nem volt: a *misztikus szent* típusa. A misztika mintha kissé idegen volna a magyar léleknek, azért még inkább rászorul: ismerje meg, egészüljön ki tőle, nőjön rajta. A misztikus szent az Úristennel való viszonyát közvetlenül, bizalmas közelségben éli át, az imádság, elmélkedés és önmegtágadás útján; erre vezet a misztikusok útja, a szeretet nagy lendületével. Az odaadó szeretet: ez a misztikus lélek lényege.” Olyan magasztalaton, amelyektől „elszédül a lelkünk”. „Szédülve néztek rá már kortársai, legközelebbi testvérei, a domonkos szűzek is, akikkel együtt élt a Nyulak szigetén épült kolostorban.” Az önsanyargatás, az önmegalázás és az imádságosan elragadtatott áhítatosság mind a lobogó szeretettől lángol; szinte „tűz ragyog a feje fölött”. Az „ilyen lé-

lek az adományoknak, az isteni kegyelmeknek egészen különös, rendkívüli mértékével bír”. Sík Sándor szerint káprázatos emberi hősiessége, folttalan erkölcsi kiválósága, lelkiségének ereje, áldozatossága a haza üdvéért: minden valóságos fegyvernél hatalmasabb erő.

Gárdonyi Géza művében mindezek a tulajdonságai változatosan megfestett életképekben, helyzet- és alakrajzokban, színes, eleven pillanatok megörökítésében tűnnek elő. (Az író célja, hogy „magának a szent királyleánynak alakját magyarázza meg és tegye érthetővé, sőt rokonszenvesé a mai ember előtt. Az »égi lilium« lelkébe akar bevilágítani, a szentet és éppen az önsanyargatás szentjét, méghozzá a szent nőt akarja megérteni” [Sík Sándor].) A pergő eseménymenetben a történések éles villanófénybe kerülnek, a vázolt jelenetek körvonalai és alapmozzanatai a szemléletesen tömör leírások, a markáns figuraábrázolások, arcképek, a villódzó dialógusok energikus elbeszélésformái által tárulkoznak föl. Romantika és realizmus, részletezés és stilizálás, empirikus és idealizáló valóságrajz arányos ötvözésével, de még nem a 20. századi magyar lélektani nőregények analitikus és tudatáramoltató mélypszichologizmusával; így viszont inkább az újromantikus, mitikus és szecessziós líraiság, költőiség szerepének felfokozásával. (Ugyancsak Sík Sándor megfogalmazásában: az írótól idegen „a léleknek az a legkisebb atomokig ható szétboncolása, amely olyan kísérteties erővel ragad meg bennünket” már Dosztojevskijnél.) Egy-egy apró viselkedésmomentum vagy történetstilánk zsáneres megjelenítése olykor mesei-jelképes kisugárzással gazdagodik. S a számtalan közelkép együttesen az egész korszak forгатagos történetének távlati látképét, mozaikos sokadalmi freskóját építi össze, benne a korabeli állami, katonai, fő- és közrendi, egyházi, szerzetesi életforma ezernyi jellegzetességével, problémájával, emberi küzdelmével. A lelki és társadalmi vívódások inkább ráutalásos cselekedetekben és rövid elmélkedésekben, mint aprólékosan önelemző töprengésekben kivetülő kortablója szélesedik így elénk.

Az apácázárda mindennapjaiba már az is felbolydulást hoz, hogy királylányt kell befogadniuk – még ha ez a főúri neveltetés megszokott része volt is. De az még ennél is váratlanabb meglepetésként hat, hogy ez a királykisasszony egészen másként viszonyul a konvenciókhoz: mindenkin túltesz ájtatosságban és alázatosságban. És nem képmutatón, hanem valami tündérien őszinte tisztasággal és belülről fakadó lelki tudatossággal. De egyben kíméletlen aszkétasággal és elszánt örömmel vállalt, önkéntes misszióvégző mártíriummal. A szenvedést nem tagadva, de tántoríthatatlanul keresve és viselve. S mindenben Isten segítségét, bűnbocsánatát esdve és remélve. Szakadatlan önmegalázó testi-lelki kínoknak veti alá magát: „térden csúszott egyikünk lábától a másikig. A könnyei szüntelenül omlottak. És mindenikünknek a lábát meg is csókolta” – beszél róla a többiek. Határ, mérték nélkül böjtöl, és szöggel kivet vezeklőövel, ciliciummal gyötri magát. „Se nem evett, se nem ivott, csak térdelt és siránkozva imádkozott. Nagyszombat vigiliájáig.” „Azt mondja, hogy ő az áldozati bárány a magyar nemzet bűneiért. Az ország azért romlik, mert mindenek elfordultak Istentől. Neki szenvednie kell, hogy Isten megbocsásson a nemzetnek.” „Hétágú, csomós végű szíjostorral” (a végükön sündisznóbőrrel) vereti magát – s azt kiáltozza: „verj”, „szervenem akarok a bátyámért, az atyámért. Talán a mindenlátó jó Isten reám néz, és megkönyörül az én szenvedésemért ezen a szerencsétlen országon!” „Még a cselédek kezéből is kivette az orr-fintorító munkákat”, s betegeket ápolt, virrasztott, vigasztalt, vizet, fát hordott, cipekedett erőn felül is: „mintha nem is királyleány vóna, hanem ő az utolsó cseléd” – hüledeznek sokan. Szolgált teljes szívvel és elmével. (Hiszen a szolgálat az első; amint Ura, a Krisztus Jézus tanította: „Valamint az embernek Fia nem azért jött, hogy néki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon, és adja az ő életét váltságul sokakért” – Mt 20,28.) Minden kedvezményt, kiváltságot elutasított, minduntalan saját vétkességét hangoztatta, a bűntelen bűnösség, a vétlen vétség szent megtestesítőjeként. És vánkos, lepedő helyett „hált puszta szalmazsákon, durva szalmapárnán. Takaródzott hitvány szórlazsnakkal.” „Éjszakánként, míg a társai nyugodtak, imádkozott, sanyargatta magát.” Hosszan és áhítatosan, magába merülten medítált, átszellemülten zsolttározik, zsolozsmázik örökké. S mikor megirigylik, hogy az arca imádkozáskor megszépül, így tanítja: „Mielőtt imádkoznál, ajánld lelkedet és testedet Istennek. [...] Akkor aztán nemcsak az ajkad imádkozik, hanem az érzésed is.” Ha őt megbántják, még ő kér bocsánatot, minden rosszért magát kárhoztatja. Szomorú mosolygással válaszolja: „Isten szeme rajtam vagon.” „Isten ünnepein, húsvétkor, úrnapkor, karácsonykor ezer *páttert* mond ezer véniával, a Mária-ünnepek előtt való éjeken *ávét* ezer véniával, pünkösdkor ezer *veni sanctét* szintén ezer véniával.” S ha csodálkozva kérdezik, faggatják, hogy miképpen bírja mindezt az a gyenge test, így beszél: „Semmi az, atyámfiai. A szeretet mértéke a szenvedés.” S ha nekiszegezik: hogy a Jóistennek nem

kell ennyi – a válasz: „Tudom, de nekem kell.” És ennek jegyében segíti a szegényeket, pedig ha tudná, hogy nem annyi a koldus, amennyit ő lát, „szétosztogatta volna már mind a ruhatárt, de hát véget vetettek a ruhaosztásainak”. Nem értik a túlzásait, és hiába csábítják, hogy ha férjhez menne, micsoda méltósága, „mennyi kincse lesz; mily pompa környékezi; hogyan borulnak a lábához a püspökök, érsekek, hercegasszonyok; a pápa is hogyan örvendezik; mennyi templomot építhet”. Mert ő másik szférában lakozik („az ő lelke messze járt a földtől”) – és tudja, hogy a háborúskodó és fondorkodó hatalmasságok „ha nemcsak templomban volnának keresztények, hanem templomon kívül is, bizony békeességben élnének”.

A temérdek gyötrellem azonban hamar kikezdi testét. Egy idő után a „holdvilági méla szépség helyett egy összevont szemöldökű, sovány, sárga arcú kis apáca vánszorgott [...] Csak a pillái olyan sötétek, mint voltak. De a szeme szemöldök alá süppedt, kék árnyékkal környezett. Tekintete bágyadt. Ajka is színtelen. A fején előcskult fekete kendő. A vállán foltos fekete palást. A kámzsája térden szemet bántóan mállott.” Elvékonyodott ujjaival, kézfejevel tovább imádkozik, és mindegyre Jézus passióját olvastatja fel, megindultan patakozó könnyekkel, zokogással kísérvé. Aztán már csak „viasz-szín arca mozdulatlanul nyugszik a fehér párna völgyében. Sötét-pillás szeme: mint egy reszkető szárnyú fekete pillangó. Látszik rajta, hogy csak egy perc, és az élet földi lángja ellobban belőle.” Jézusát látva üdvözült mosolygással tér meg Urához.

Mindezt a regény másik főszereplője, a kisfiúból szerzetesbaráttá nőtt ifjú kertész, Jancsi kíséri a legállhatatosabban nyomon. Olyan titokzatos érzelmű a szentté emelkedő királylányhoz, amely valamifajta szerelmen túli szerelemnek tekinthető. Az erősztt nélkülöző vagy túllépő filiat és agapét is egyesítő, révületes és bővületes rajongás, csodálat, vonzalom ez. A szeretet legfelső, misztikus (talán „metaszerelemnek” is nevezhető) foka. Ritkán láthatja az apácalányt, s olyankor borzongató testi-lelki tünetek kerítik hatalmukba: elpirulás, megriadás, remegés, szívdobogás. Mégsem hasonlítható ez a platói szerelemfajtaéhoz sem. Annál több, másabb – s ezt Gárdonyi egészen egyedülálló módon tudja érzékeltetni. Mert a gesztusokban, a pszichikai szimptomákban nem egyszerű vágyakozás vetül ki. Hanem Margit szentségének a valóban szinte teljesen átélt sejtelmes megértése. Benne nem a köznapiság ígéri, hanem az emberi és a mennyei, a földi és az éteri szépség együttes titka. A megfeythetetlen csodalény ténylegesen felmagasztosult, celesztialis minősége, a nemcsak számára megmutatózó varázslata, hanem valamiképpen a divinitás szubsztanciája, a humanitásban csak töredékesen tükröződő lényegvalósága is. Méltó csodálója ő ennek a tüneménynek, mert lélekben ő a legfogékonyabb az életszentség, a szentéletűség ilyen átérzésére. Amely se nem pusztán érzéki benyomás és rezonancia, se nem elvont spiritualitás, hanem a testi-lelki-szellemi jelenés közös misztikumának egyedidejű talányérzete. Ámulattal teli metafizikai reflexiója. Ebben magasodik fel a kertészlegény, amikor a kezdeti álmodozás, ábrándozás, képzelődés után ráébred, hogy amilyen végső enigma maga az egész teremtés, olyan ember számára megközelíthetetlen annak minden egyes misztériumszerűen titokzatos, legfőképpen szakrális megnyilvánulása is.

A kis Jancsi eleinte (a másik kolostorból) a népmesei, mitologikus, folklorisztikus képzetek szerint révedezik Margitról: „A királykisasszony bizonyosan hátul a kertben sétál – tűnődött Jancsi. – Vagy pedig a palotában fésülködik, ezüsttükörből, aranyfésűvel. S képzeletében átlátott a falon. Láttá a tündérlépképlű leányt, amint földig érő napsugár-haját aranyfésűvel fésüli egy meztlábás királyi szolgápló”; „a királykisasszonynak bizonyára aranykádát hoznak be és selyemtörülközöt”; s ő pedig „mindig a rózsabokrok közt andalog”. És elképlzeli, hogy majd egyszer „este holdvilágnál odalopóplzik a királykisasszony ablaka alá. Ott fújja-titillázza. S a királykisasszony kikönyököl majd az ablakon, és a nóta végén szól: – Ki vagy te? Szép volt ezt elgondolnia.” De a valóságban is áhítattal éneklő, fehér ruhás, „tejszín arcú és fekete szemű” leánygyermeknek látja. S ő, akit a szintén kertész édesapja tanított a mesterségre, a regényi stilizálásban a hevületes újromantika és a szecessziós virágkultusz hangulatával mereng, hogy miképpen köszönhetné a szigeti zárdába érkező királylányt: „Keze munkáját vallja a sok zöldikélő orgonabokor, kövér levelű tulipán, bimbós pünkösdi rózsa, szegfű, gyöngyvirág, liliom száz tő is. De most csak a tulipán virágzik. A gyöngyvirág is bimbóplzgat már tél-túl. Bizony, ha érzés volna a virágban, mind kinyílt volna erre az ünnepre.” A virágokat is nemesítő apja, amikor okította a fiát a növények természetének megismerésére, már csak a liliom titkát nem tudta neki elmondani, mert éppen amikor belekeplzett volna, köhögésbe fulladva lehelte ki a lelkét. Ez a vadromantikus epikai motívum a regény végén nyeri el torokszorítón szimbolikus és mitikus értelmét. A fehér liliomot a szüzesség, a tisztaság, az istenszüplő Mária jelképeként Jancsi a már a ravatalon fekvő halott – s ha-

lálában újra tündöklőn megszépült – Margit mellére helyezi: „hozzálépett, s odafektette a kis nyaláb liliomot a mellére: – Neked neveltem, Téged illet, Istennek lilioma! S ahogy lehajolt, ajkát gyöngéden rányomta a halott hideg kis kezére. Aztán, ahogy kiandalgott a templomból, egyszerre a homlokára tapasztotta a kezét, és mély lélegzettel nekidőlt az ajtó mellett a falnak. S az arcát könnyek öntötték el. A szívet azért rejtette el az Isten, hogy senki se lássa.”

Jancsi rokonlelkősége lelki-érzelmi érése során teljeseedik ki – hite és érzékenysége hasonló Margitéhoz, életvitelük párhuzamossága, analógiája egymás vonásait kölcsönösen is megvilágítja. Szerzetesi tanulmányai és tapasztalásai megszilárdítják benne lét és szellem bonyolultan összefüggő különeműségének tudatát. A férfi társaktól végtelenül mélyreható megfigyeléseket tanul: „A barátnak nem kell csizma, se cifra köntös, se ló, se pénz, se semmiféle kincse a földnek. Mert a barát nem földi ember. Égi. Ezen a földön csak idegen”; „zarándok ezen a földi világon. Azért nem kell a barátnak semmi se, amiért a földiek lihegnek. Semmi se kell az égi embernek a földön, csak az Ég kell itt is: Istennek szeretete, angyaloknak társasága, lelki fehérség, imádságos utazás az örök Ég felé.” Az emberek általában a pénz, a hatalom, a pompa, a testiség, az anyagiasság, az élvezetek szolgái, foglyai (még a király is „a nemzet rabja”), állandó függésben; mindenki rab tehát így-úgy; s „mink kinek a rabjai vagyunk? – Isten rabjai, fraterkám.” Mert „kinek jobb rabja lenni? Úrnak-e? földbirtokosnak-e? pénznek-e? asszonyoknak-e? vagy jószágos Istennek?” „A csuha nem barát, és a föld nem ember. Isten lehelete az ember.” S ezekbe a vallásos tépelődésekbe, religiózus hitvallásokba már Gárdonyi világszemléletének, keresztény szinkretizmusának egyik jellegadó sajátossága, a lélekvándorlást, a reinkarnációt hívó meggyőződése is beszűrődik. „A keleten járó dominikánusok megismerkedtek a keleti filozófiával is. Haza is hozták. Beszélgettek róla. Hogy az ember nem test, hanem lélek: a test csak ruha.” „Most testbe foglaltan” élünk. „De ki tudja, mikor lehelt ki engem Isten? Ez-e az első testem? Vagy ez már a második? Vagy a századik?” „A hitünk nem mond ellene. A vallásunk meg nem tiltja, hogy ne higgyük. Miért szenvedne itt annyit az ember, ha nem követett volna el egy előbbi életében bűnököt? Bűn előtt volna a büntetés? A kis ártatlan gyermek a fogzásban, torokgyíkban... Az ember munkájában is van logika. Isten munkáiban ne volna! [...] Más kulcsa nincs az emberi életnek. A paradicsomi legenda világosan beszél. Vétkeztünk. Kikergettek bennünket a Mennysországból. [...] Azóta élünk, és élünk testről testre. Minden test egy grádics visszafelé. Minden lélek rosszabb volt az előbbi életében. [...] S így igazodik helyre a bűn a vezekléssel.”

S a világmagyarázatok rejtelseiben is elmerülő Jancsi valahogy mégsem könnyen nyugszik bele a számára legszentebb teremtés, Margit idő előtti elhervadásába, távozásába. S ahogy sokan a két klastromban és mindenütt, ő is őrlődik: „Mért szenvedett? [...] Mért gyötörte magát? Mért vezekelt? Mért szolgált még a cselédeknek is? Holott őt, a királyleányt kellett volna szolgálnia minden főrendi leánynak, aki csak körülötte volt. [...] Hiszen Istennek se lehetett kedves látvány, hogy egy ártatlan teremtés rongyokban jár, ájulásig imádkozik, és véresre vereti magát a böjti éjszakákon! [...] Hiszen élhetett volna a királyi palotában is imádságos, szép életet. Gyöngé testét hadd fedte volna selyem és aranyos bársony, szép fejét gyémántos korona! Hiszen meghajolt volna ő koronás fővel is Krisztus lábához. Lehetett volna ájtatos királyné. Lehetett volna boldog keresztény anya, aki az ölében tanítja ávmáriára a kisedet, és boldogan csókolja meg az ámen után. De így élni, így fonnyadni el egy királyleánynak! Ilyen nyomorúságban! Így halni meg, ily elhagyottan!” De ezek után, a regény megrendítő, katartikus eszmei csúcspontján, a megrémülő Jancsi látomásában a Mária-képen „átváltozik az arc Margitnak arcává”, s liliommal a kezében a már elhunyt szent leány megjelenve, fényességben előrelengve, „jószágos és szomorkás” nézéssel, „kedves madárkahangján” felfedi, megokolja küldetésének örök érvényű, grandiózus értelmét: „Jó fráter! [...] Mért homályos néked az én szenvedésem? Nem láttad-e, mily romlottságban él ez a nemzet? [...] Nem láttad-e, mennyien jöttek a cifra, kevély és elhízott asszonyok a szigetre, ékszerekkel terhelten? [...] Nem láttad-e, hogy megindulnak az én alázatosságomon, az én szegénységemen, az én ájtatosságomon? És nem láttad-e, mint hozzák el az ország minden részéből gögös leányaikat, hogy az én példámra Isten felé nézzen legalább egy tagja a családnak? [...] Nem láttad-e, hogyan terjedt az én imádságos, szent életemnek híre szét az országban? Hogyan ejtette gondolkodóba az állati tobzódásokhoz szokott szíveket? Hogyan ismerték meg kicsinységüket az én alázatos nagyságom láttára? Hogyan ismerték meg szívük keménységét, mikor azt látták, hogy én a legszegényebb betegen is magam töredelmével könyörülök? Hogyan néztek azután a földi kincseikre, mikor látták, hogy én rongyokat öltök fel és mennyei kincsekre szegzem a szememet? Hát nem láttad, hogyan fordult a testi világ-

ban élők lelke a lelki világ felé? Tusakodhatsz-e még azon, hogy én nem egy királyi férjnek éltem, és nem egy-két gyermeknek, hanem minden királyi asszonynál magasabban: az én Uram Krisztusom örökfehér jegyeseként, s minden kisdednek imádkozásra tanítójaként. S épp te sajnálsz-e, hogy nem palotában éltem? Avagy nem helyezed-e te is a méltóságos szép liliomot szemét-földbe? S ha bárki is belép arra a rút helyre, ugye, nem a rútságokat látja ottan, hanem csak a liliom nemes fehérségét? De a te liliomod elhervad, én pedig, Istennek e földre ültetett lilioma, századokon át fehérlek majd a nemzet emlékezetében...”

•

Szent Margit legendáját több magyar szépirodalmi és művészi alkotás (misztériumjáték, dráma, opera) is feldolgozta. Gárdonyi után a legjelentősebb ilyen mű Kodolányi János *Boldog Margit* (1937) című nagyszabású regénye. Rónay György értekezése (*Regényeink Szent Margitja*, Vigilia, 1971) tanulságosan hasonlítja össze a két művet, amikor Gárdonyiét valamiféle „szakralizált-historizált népmeseként”, „mű-népmeseként” definiálja, szecessziós, „preraffaelita” hangulatával, atmoszférájával együtt. Amelyben a „virágoskert” kultusza dominál a „trágyadommal” szemben. A szentség győzelmével a szenvedésre készítő profanitás fölött. Kodolányi modern klasszikus remeke ugyancsak hitelesíti a szakralitás lélektaniségét és metafizikai, ontológiai primátusát, lelki magasztosságát, viszont kiterelvényesedett lélekboncoló mélyrealizmusával alaposabban kavarja és tárja fel az azt körülövező profán, hétköznapi élet legapróbb mocanáit is. Ő a Gárdonyinál mintegy narratív tükör-szerepet játszó, Jancsi formázta közvetítő és láttató külső emberalak nélkül merül el a női klostrom rejtett életében, közvetlenül és dús lélekábrázoló érzékletességgel. Nem „mesél” róla, nem idealizál, hanem a történelmi és emberi valóságot belülről, minden „civódásaival, féltékenységeivel, hősiességeivel és elfáradásaival, fiatal virágjában és lankadó öregedésében” mutatja be.

A *Boldog Margit*ban valóban szinte legyőzhetetlenül és keservesen ellentmondásos, konfliktuózus alaphelyzet körvonalazódik. A paradox értékcollízió lényege, hogy a regényhősben megtestesülő életigazság, lelki-szellemi-morális magasrendűség éppen abban a környezetben kelt ellenérzéseket, amelyben elvileg ugyanazokat az eszméket vallják, hiszik és hirdetik. Így amikor a többiek a szemük előtt látják megszemélyesedni azokat a szakrális eszményeket, amelyeknek ők is az elkötelezettjei, akkor meghökkennek, s korholni kezdik azt, aki a legautentikusabb közös létmodellhez igazodva emelkedik ki közülük. Az egzisztenciálisan vállalt életszentség csaknem egyöntetű megdöbbenést vált ki és értetlen elutasítást szül azok körében, akik elméletileg hasonlóképpen gondolkodnak, de jobbra képmutatón viselkednek. Az eszme valóságos inkarnációja nehezen és alig fér bele a sajátjának vélt közösségbe, mert merőben más egzisztenciálisan és spirituális, hittapasztalati mélységében átélni és áldozatossággal képviselni a Krisztus-követés parancsát, mint személytelenné távolított frazeológiai dimenzióban pusztán közvetíteni azt. Az aszketikus áldozathozatal, az önfeláldozás, a sorsvállaló keresztény önátadás, átvalósulás és példamutatás révén a követni kívánt transzcendentális ideák és normák tényleges megvalósítója mintegy a hétköznapiság reális magatartásmintájából kikülönülő normaszegőként tűnik föl a többiek számára; a testet öltött idealitás, a metanoia felfoghatatlan fenomén marad a realitás szűkösebb keretei között. Kovács Kálmán virtuóz műelemzése szerint Margit a forró hittel teli eksztatikus látomások és jelenések himnikusan varázsos érzékfölköti birodalmában élte meg a jó magány állapotát, míg a fokozatosan egyre taszítóbb hétköznapiságban a „teljes elhagyatottság jeges hidegét” érezte; hiszen szüntelenül penitenciázó „alázatát tettetésnek, önsanyargatását értelmetlen hiúságnak tartották” – vagyis éppen hipokrizisre, álszenteskedésre hajlamos társai vélték farizeusságnak rongyos ruháit és megalázkodását. Ráadásul „a királyi hatalom fénye és tekintélye átsugárzott a királylányra is, s olyan normákat írt elő számára, amelyek ellentétesek voltak saját törekvéseivel, amelyek ellen külön kellett harcolnia”.

Kocsis István színdarabja (*Árpád-házi Szent Margit*, 1995) – amelyből *Margit, a hazának szentelt áldozat* címmel Szokolay Sándor írt misztériumoperát – elsősorban Margit nemzetmentő, magyarság- és kereszténységvédő üzeneteit domborítja ki. Az önkínzásban halálra gyöttrődő Margit, akit Isten elvitt „a mi földi országunkból az ő égi birodalmába”, s aki kiválasztottsága és áldozati küldetése tudatában valóságosan azonosul a krisztusi passióval, s nem fogad el enyhítést (mondván, hogy „nem terhes számomra Istennek felajánlott áldozatként létezni” a magyarok oltalmára, s „Jézus

Krisztust sem vették le az ő keresztjéről még életében”): végső intelmeiben is mindegyre a nemzet és vele az egész emberi nem pusztulásának veszélyére figyelmeztet: „ha Magyarország gyengül, akkor az egész keresztény világ gyengül, s ha annyira erejét veszíti, hogy elveszejthetik, akkor az egész keresztény világ elvész”; „mit tanácsol Isten, hogy akkor is képesek legyünk biztonságosan megvédelmezni országunkat, ha az egész világ összeesküszik és összefog ellenünk? [...] ha ellenünk fordulna is, és országom képtelen lenne ellenállni, akkor a világ pontosan annyit veszítene, mint mi. Megsemmisülne.”

Legújabbán pedig a kortárs lírikus Tamás Tímea szuggesztív költeménye (*Fohász Margithoz*, 2022) kesereg, borong, búsong az egyetemes jelenkori létromlásra, az abszolút értékadó szentéletűséget és magát a szellemi kultúra egészét mint elveszejtésnek kitett, aláhulló liliumot sirató látomásaival („a költészet csupa talány / csak néhány szó a papíron / szemébe ültetett lilium / bódító illatú magány / mint a véniát vető királylány / a történelem hajnalán”): „rossz idők járnak ma is Margit / tán az eleven alázat maga / vagy az égig érő ima vára / vagy a korbácsnak vérszaga / vagy mondd mi kellene még / hogy békítőleg nézzen le ránk / az Úrlsten az ő jókedvében / a történelem ez alkonyán // tégegyekben zárt illatok / éveken át gyűjtött rózsacseppek / regulák hitek kámzsák övek / megtört testek és fényes lelkek / évszázadokon át hordott hegye / sem elég hogy egy lilium / egy árva fehér és szent virág / kinőjön ma a sírokon // Margit vajon te látsz most engem / kései veszett hívedet / Isten rabjai sem vagyunk már / s nem látjuk a feszületet / mert nem értünk mi már semmit / amit te tudtál egykoron / s egy megváltás nélküli világban / nincs harang ébresztő kolomp // Margit ha tudsz segíts nekünk / kell most is az mi volt neked / a naív hit az áldozat / metaforák kísértetek / lemondás gög nélküli lét / a végtelen élő alázat / valami ami úgy virágzik / hogy nem fedi be a gyalázat”.

•

De az *Isten rabjai*, Gárdonyi regényremeke nemcsak tematikai, hanem poétikai vonatkozásban is úttörő jelentőségű. A modern, 20. századi magyar lélektani és egzisztenciális nőregények áramlatának a kibontakozását is segítette (más ilyen típusú műveivel, köztük az 1920-as *Ida regényével* is). A magyar nőregények történeti-poétikai jellegzetességei, meghatározó karakterjegyei közé természetesen tartozik, hogy a (mély)lélektanilag rendkívül összetett női főhősök lelki vívódásai és egyáltalán összes érzékenyen kiabrázolt életproblémái szorosan fűződnek a végső – s ezáltal meghaladhatatlan és megoldhatatlan – egzisztenciális létezés gondok, kataklizmák, dichotómiák szférájához. Az egyre komplikáltabb lélek legmélyére (tudattalan, tudat alatti övezeteibe, „szubkortikális” tartományába) világító és a diszharmonikus metafizikai összefüggések érzékeltetéséig táguló epikai elbeszélés- és megjelenítésmód a szorongató evilági kettősségek, ellentétek, apóriák végtelenül bonyolult jelentéseire és közegére összpontosít; s kiélezve gyakran ebben a megérezkített sors- és létszerű ambiguitásban a megelevenített főszereplők történetének tragikus drámaiságát is. Kaffka Margit több nőregénye közül a *Színek és években*, a hősnő feminin lelkivilágában például a tehetetlenségre, gyámszalanságra kárhordató konvencionális házassági függés és alárendelődés szociális és karakterológiai meghatározottságai a talpraesettség, az önálló és jellemerős életrealitás vonásaival ütköznek vagy keverednek. Kodolányi *Szép Zsuzskájában* a folklórban mélyen gyökerező mágikus-archaikus szépasszonyi (boszorkányos) tulajdonságok végzetes kiszolgáltatottsághoz és elidegenedéshez vezetnek. Kosztolányi *Édes Annájában* az elviselhetetlenségig fajuló egzisztenciális kínok artikulálhatatlan gyötrelme robban az önkívületi indulatban; az értékemesség semmibe vett képviselője, a tökéletes mintacseléd gyilkossá lesz. A minőség öntudatlan és nyelvi formákban kibeszélhetetlen lázadása Németh László „kariatidáiban” viszont szinte ellenkezőleg történik: a nyelvi önreflexió, az önelemző és tudatükröző kifejezésmód hallatlanul árnyalatos, átképzéletes, monologikus belső beszédében („monódiában”) nyilatkozik meg. A környezetétől eltérő, finomabb, magasabb rendű alkat és jellem nem tud elegyedni a világgal, s ez az önmagára ébredt és eszmélő autentikus méltóság a *Gyászban* nem az autonóm életteremtés, hanem az önpusztító elidegenedés végleteiben mutatkozhat csak meg, az *Iszonyban* pedig csupán tényleges gyilkosság árán menekíthető át. A századforduló Erdélyében – Szilágyi István regényében (*Kő hull apadó kútba*) – a női főalak a milió lebírhatalatlan determinációival birkózva zuhan (ugyancsak gyilkosságon keresztül) a tudathasadás és a téboly poklába, mert képtelen kitörni a bénító gödör-lét rabságából éppúgy, mint a meddő illúziók fogságából, a hiú, önámító képzelgések hínrájából. S a fojtogató történelmi helyzetekkel, a nyomorúságos környezet és életvilág hatalmával

viaskodó nők, asszonyok egész serege példázza az ilyesfajta jellemteni és ontológiai paradoxonok számtalan változatát. Az első világháborús veszteségek után a külső-belső tusakodásaival magára hagyott vénlány (*A kelleetlen leány* Veres Péter művében) – ahogy a regény első fejezetének címe már is megfogalmazza: a „leány kor – nehéz kor” megpróbáltatásai között vergődve – küzd egyéniségének integritásáért; a második világháború infernójában a szovjet invázió áldozatának végzetdrámához hasonló szörnyű kálváriája, parabolikus krízistörténete zajlik Nagy Zoltán Mihály lírai-balladai regénytragédiájában (*A sátán fattya*); s a rákövetkező kommunista diktatúra későbbi bűneitől kell szenvednie a Kárpát-medence szétszaggatott vagy csonkára tépett tájain Jókai Anna (*Szegény Sudár Anna*) vagy Mezey Katalin (*Élőfilm*) hőseinek is. Csak a nőregények sora is éles kontúrokkal rajzolja ki régebbi és újabb történelmünk balsorsos vonatkozásait, s végtelen regénytípológiai színgazdagsággal (akár Makkai Sándortól Wass Albertig és Szabó Magdától Sigmond Istvánig, Lőrincz Györgyig és tovább tekintve végig rajtuk).

Gárdonyi inspiráló életműve mindezen szellem- és műfaj történeti folyamatok forrásvidékén is elhalványulhatatlanul fényes fejezete marad irodalmunknak. Ő maga pedig – Szerb Antal szavával –: „a szív írója”; s Kosztolányiéval: „az írás szeplőtlen művésze”. Mert az író, a költő általában is „az a varázsló, aki aranyat vesz fel a porból, és szépséget bűvöl az igazságból”; és Gárdonyi (Juhász Gyula méltatása szerint is) éppen ilyen varázsló volt: „csöndes, nyugodt, bölcs és boldog sámánja a modern magyar irodalomnak”.

NEUBERGER ISTVÁN, Önmagába roskadó, 2022, pasztell, papír, 100x70 cm;
RÉTI ÁGNES, Szembenézés, 2023, akril, tükör, fotó, 60x42 cm